

Питання теоретичні

26—27 жовтня 2006 р. у м. Кракові (Польща) проходила міжнародна конференція “*Ucraina Irredenta. Література та культура України ХХ століття*”, присвячена 15-річчю краківської україністики. Організатором була кафедра україністики Інституту східнослов'янської філології Ягеллонського університету. У цій конференції взяли участь співробітники Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України Т.Гундорова, Н.Лисенко, Н.Зборовська. Виступ Н.Зборовської був пов'язаний із виходом у світ її докторської монографії “Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури”. Нижче друкуємо цю доповідь.

Ніла Зборовська

КОД НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ПСИХОІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМА

Теоретична проблема коду національної літератури постає на основі постструктуралістського повороту в літературознавстві, зумовленого поверненням “до історизації, політизації і психологізації філології”¹. Це повернення нагадує постмодернізацію традиційної культурно-історичної школи. Проблема коду також тісно поєднана з психоаналітичною теорією. Як відомо, класичний психоаналіз формувався на основі коду або символічного закону, зв'язаного з едіповим комплексом. Модель едіпового комплексу можна означити як батьківсько-материнський код. Едіповість Зігмунд Фройд вважав паролем для психоаналітиків, недотримання його означало вихід за межі психоаналітичного дискурсу².

Класичному психоаналізу, як доводить у своїх працях Ю.Крістева, властиве біблійне бачення. Тому Фройд не випадково ідентифікував себе з Мойсеєм: код психоаналізу відтворював батьківський код як державотворчий закон Мойсея. Власне, розкодування національного аспекту психоаналізу дає привід поєднати класичний психоаналіз, який моделює код єврейської державності, а також органічний для національного європейського світу код державності, з новітньою українською літературою, яка моделює у своїх пророчих текстах код української державності³.

Закон Мойсея *вирізняв* євреїв серед інших народів на основі розбудови архетипних родоводів. Кожний провідник-державотворець, який відновлював закон Мойсея як пошук “Господа Бога. Бога батьків своїх”, передусім відновлював родоводи на основі органічності батьківсько-материнського коду, щоб уникнути внутрішньопсихологічної конфліктності⁴. Закон Христа *поєднував* євреїв з іншими народами, показуючи, що розщеплення материнського і батьківського кодів можна уникнути через психологію любові. Отже, Біблія символізувала єдність реалістичного закону Мойсея, який відсилав до Бога-Отця як Космічного Розуму, Абсолютної Свідомості, із законом благодаті Христа, який відсилав до романтичного закону

¹Еткинд А. Филология, психология и политика Ефима Эткинда // *Эткинд Е. Психопоэтика*. – СПб, 2005. – С. 10.

²Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности // *Фрейд З. Я и Оно*: Сочинения. – Х., 2004. – С. 623.

³Див.: *Зборовська Н.* Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. – К., 2006.

⁴Див.: *Перша книга Ездри* // *Біблія*. Книги Священного писання Старого та Нового Завіту. – К., 2004. – С. 473-483.

Сина, адже в його основі лежить материнська цінність “Серця”, Душі, спраглої Отця. Релігійна проблематика Біблії актуалізувала історичну проблематику єврейського народу на його шляху до власного самоутвердження. Тому зіставлення Біблії і класичного психоаналізу може прислужитися при розбудові постколоніальної психоаналітичної парадигми в українській науці.

Як показує психоаналіз новітньої української літератури, типовий імперський суб’єкт народжується на основі розщепленого батьківсько-материнського коду, тобто коли різнонаціональні коди радикально конфліктують між собою. Т.Шевченко, застерігаючи в поемі “Катерина” “Кохайтесь, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі чужі люде...”, а також наголошуючи на проблемі байстрюка в українському колоніальному світі, символічно відштовхувався від біблійного закону Мойсея, проектуючи його в український поневолений світ. У своїй праці “Мойсей і монотеїзм”, яка підсумувала психоаналіз, З.Фройд показав загрозу державотворчому монотеїзму з боку романтизованого християнства, тобто такої національної романтичної психології, яка одержима кастраційним комплексом несвідомого Сина. Історія модерної української літератури (XX ст.) підтверджує цю символічну загрозу: український романтичний патріотизм своєю сутністю відсилає до одержимої Касандри, яка істерично бунтує проти “божого Геліоса”. Колоніальна нація з яскраво вираженим фемінним елементом нагадує собою несвідому Матку, яка поглинає все без розбору і в результаті шизоїдно розщеплюється на основі несвідомого поглинання, втрачаючи силу на шляху власного державотворення. Психоаналіз колоніалізму дає змогу провести психоісторію української класичної літератури, яка цілковито спрямована на ідею державності.

Концепція коду дістала нове тлумачення в сучасному мікропсихоаналізі, що пов’язав класичний психоаналіз з розробками атомної фізики, астрономії та молекулярної біології. Засновник сучасної мікропсихоаналітичної теорії С.Фанті запропонував вийти за онтогенетичні межі психоаналізу, увівши замість натуралістичного материнсько-батьківського коду поняття “психічна пустота”, яке стає теоретичною і методологічною основою мікропсихоаналітичного дослідження як топічна, символічна і метафізична концепція⁵. На основі розробок біологів та фізиків виявлено в кожній галактиці Всесвіту, так само як у кожній клітинці людського організму, нейтральний енергетичний принцип пустоти, що, по суті, відповідає материнській матриці, пронизаній батьківським кодом, а в релігійному вимірі відповідає монотеїзму. Повсюдно присутній динамізм пустоти в теорії Фанті також близький архетипній теорії К.Юнга, який відштовхувався, зокрема, від філософії життя і смерті Платона⁶. Архетип у юнгівській теорії означав ідеальну, пусту форму, наділену енергетичною силою, що походить з психічної повноти (божественної цілісності) і формує образні уявлення.

Нейтральний динамізм пустоти в мікропсихоаналізі позначає наявність нескінченних можливостей спроб, а перехід від нескінченних можливостей спроб нейтрального динамізму пустоти до “зацікавлених” психоматеріальних спроб завершує цілісну модель енергетичної організації світу. Тому в мікропсихоаналізі йдеться про інстинкт спроби як один із рівнів енергетичної організації світу⁷. Отже, мікропсихоаналіз, виходячи з того, що людина існує завдяки нейтральному динамізму пустоти, а утверджує себе — через інстинкт спроби, що є всемогутнім і всетворящим началом, розглядає її як істоту потойбічного походження⁸. Пустота як нейтральний енергетичний динамізм та інстинкт спроби є основоположною канвою, у межах якої людина живе і помирає; а єдність нейтрального динамізму пустоти й інстинкту спроби “створює енергетичний матеріал, на якому потяг до смерті-життя імпровізує у творінні за волею випадку психічне й органічне, життя і смерть, діючи відповідно до принципу незмінності пустоти”⁹. Саме інстинкт спроби як всемогутня і всетворяща сутність виявляє в собі “істинний код спадковості, генетичне начало якого обмежується копіюванням і дотриманням одного і того самого закону”¹⁰.

⁵ Фанті С. Мікропсихоаналіз. – М., 1997. – С. 58-59.

⁶ Докладніше про це див.: Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство. – К., 2005. – С. 131-135.

⁷ Див.: Фанті С. Мікропсихоаналіз. – С. 67.

⁸ Там само. – С. 69.

⁹ Там само. – С. 68.

¹⁰ Там само. – С. 74.

Оскільки, згідно з мікропсихоаналізом, антропологічний інстинкт спроби виникає задовго до виникнення людини¹¹, то національний інстинкт спроби так само має виникати ще до появи нації і національної людини, тобто він міститься в матриці потойбічної пустоти як нейтральна (чиста) можливість.

Національний характер можна означити як певну єдність можливостей інстинкту спроб, що виявляються у процесі переходу від нейтральних “батьківських” спроб пустоти до “синівських” психоматеріальних спроб, що в монотеїстичному християнстві символізує єдність романтичного Сина Божого з реалістичним Богом-Отцем. А в психоісторії національної літератури нейтральні спроби пустоти переводяться на рівень окремих значущих індивідуумів, які несуть у собі вічний і трансцендентний аспект Бога-Отця і відтворюють його як символічний закон, який поєднується з національним материнським тілом (через мову), відтворюючи код у національній літературі. Таких провідних письменників в історії національної літератури називають *архетипними*.

Материнський код, згідно з психоаналізом М.Кляйн, відповідає за формування психічних уявлень відповідно до боротьби двох інстинктів — інстинкту смерті та інстинкту життя. Тобто материнський код означає успадковану вітальність та її відношення до смерті, що й позначається на характері психічних уявлень і фантазувань. Батьківський код відповідає за культурне оформлення психічних уявлень — переведення їх у матрицю мови, логосу, морального закону. Тобто батьківський код встановлює відношення свідомого до несвідомого. Оскільки прасім'я, згідно з психоаналізом, закладає генетичний код державності, то в літературі маємо аристократичний проект, який формується на архетипі Бога (тобто свідомого впорядкованого національного світу). На кожному кризовому циклі історичного розвитку активізується проблема коду, спрямовуючи національну сім'ю до органічної державності (про що яскраво свідчить класична українська література). Поряд з аристократичним у психоісторії літератури постають маргінальні проекти, які формуються на архетипі сатани (тобто несвідомого, хаосу), вони опонують т. зв. аристократичному проекту, пропонуючи побіжні шляхи розвитку (про що яскраво свідчить українська література ХХ ст.).

Відмінність психології типового національного та типового імперського світів зумовлена відмінністю материнських кодів у їх творців. Оскільки материнський код утілює співвідношення двох інстинктів, то, як виявляється, перевага інстинкту життя над інстинктом смерті закладає націотворчий світ, а перевага інстинкту смерті в материнському коді закладає імперську імітаційну модель. Батьківський національний код (у його ідеальному вимірі) втілює духовну мужність і її відношення до несвідомого та різноманітних перверсій, пов'язаних з неподоланою інстинктивною спадщиною. Батьківський імперський код (у його ідеальному вимірі) втілює авторитарну маскуліність, що передбачає перевагу інстинкту смерті над інстинктом життя, а також несвідоме культивування різноманітних перверсій. Материнський код у новітньому періоді європейських літератур найяскравіше проявляється в романтичну епоху, батьківський — у реалістичну. На основі материнської вітальності та батьківської духовності відчитується код національної літератури, який відображається в аристократичному проекті на основі єдності романтизму і реалізму, двох основоположних художніх систем, які модернізуються в історичному процесі ХХ ст.

Якщо ми звернемося до історії античної літератури, то тут маємо архетипний вияв аристократичного проекту літератури при написанні “Енеїди” Вергілієм. Вергілій жив при імператорі Августі, який прийшов до влади після століття виснажливих громадянських воєн. Щоб підвищити авторитет принцепса, Август велику увагу приділяв організації громадської думки, а відповідно літературі, яка мала прославити його діяльність і пропагувати об'єднання держави. Провідником державницької філософії був радник імператора, посередній поет, але здібний організатор Гай Меценат, якому вдалося зібрати навколо себе літературний салон з найталановитіших фігур — епіка Вергілія, лірика Горація, драматурга Варія, саме вони й витворили аристократичний проект римської літератури. Усвідомлюючи значення міфа для масової свідомості як засобу зміцнення Римської імперії, імператора Августа поєднали (породичали) з троянцем Енеєм, щоб довести його божественне походження. Тому “Енеїда” Вергілія

¹¹ Див.: Там само. — С. 81.

постала не як історія, а як імперський міф, що опонував національному міфу — “Іліаді” Гомера. Відмінність психологічного звучання двох текстів яскраво виразила відмінність національного світу, який тісно поєднаний з божественною матрицею, та імперського, який цю матрицю втрачає¹².

Модерний російський імператор Володимир Ленін, імітуючи своїх попередників-державотворців, тобто пропонуючи державницький міф на атеїстичній основі для розбудови більшовицької імперії, змодельював концепцію імперської літератури на основі праці “Партійна організація і партійна література”(1905), яка мала опонувати національним проектам, які формувалися на релігійній традиції. “Партійна література” підпорядковувалася партійному контролю, а релігійна ідея — більшовицькій. Тепер до нас, писав В.Ленін, “ввійде неминуче багато непослідовних (з марксистської точки зору) людей, можливо, навіть деякі християни, можливо, навіть деякі містики. У нас міцні шлунки, ми твердокамі’яні марксистки. Ми перетравимо цих непослідовних людей”¹³. Закономірно, що коли аристократичний проект української класичної літератури моделювався І.Котляревським, Т.Шевченком, П.Кулішем, І.Франком як Велике Слово на основі біблійного бачення, то маргінальний більшовицький мав його “перетравити”, деформувати.

Найяскравішими об’єктами українського постколоніального літературознавства, зокрема психоаналітичної компаративістики, можуть стати психоісторія української та психоісторія російської літератур як психоісторія національного суб’єкта та психоісторія імітованої множинної суб’єктності. Адже імперський російський суб’єкт ґрунтується на невизначеній множинній сутності (на основі вбирання різних національних суб’єктів), а національний український творчий суб’єкт несе в собі органічний код власного буття і намагається відтворити його за допомогою закону. Психоаналітична компаративістика може дати унікальний матеріал для усвідомлення епохи постмодернізму в його імперському та національному варіантах, яка тісно пов’язана з епохою романтизму, адже розвивається в полі романтичної психології.

Психоаналітичне прочитання романтизму виявляє в ньому проєкцію власне синівського страху смерті, що постає у формі кастраційного страху. У літературних текстах ідеться про символізацію кастраційних фантазій та активізацію інстинкту смерті в материнському коді. Адже, оскоплюючи Бога-Отця, син-романтик тягнеться до інстинктивного материнського світу. Синівський страх втратити мужню ідентичність стає головним генеруючим фактором у створенні провідного характеру епохи романтизму. Тому романтизм народжується як типово чоловічий дискурс, що виражає один із провідних синівських страхів. Невипадково саме в цю епоху усвідомлюється колоніалізм в українській літературі.

Якщо візьмемо за зразок найрадикальніший вияв романтизму в європейських літературах — творчість Байрона (поєми початку ХІХ ст. — “Паломництво Чайльд Гарольда”, “Манфред”, “Каїн”, “Мазепа”, “Дон Жуан” та ін.), то фалічний страх, або страх за статеvu мужність, проявляється через культ епатажного демонічного індивідуалізму, пошуки незвичайного героя, що бунтує проти Бога-Отця, стаючи по той бік добра і зла, культивує сексуальність (символічна реакція на загрозу кастрації), тираноборчі і прометеївські мотиви як вираження бунтівливої свободи (за аналогією — волелюбний син повстає проти деспотичного батька), оскоплює ненависні елементи в картині світу. Передусім це стосувалося всіх тих елементів, які несуть неволю, або т. зв. “батьківську” тиранію. Відчуження еросу від об’єкта, коли суб’єкт нарцистично розростається, а еротичні об’єкти розмножуються, зумовлює появу типового героя романтичної епохи — Дон Жуана, який стає відображенням материнського комплексу: множинність жіночих любовних об’єктів, суррогатів материнського образу пошуки універсальної Жінки-Матері. Кастраційний визвольний механізм поетів-романтиків має свої відмінності в колоніальній і державницькій, тобто сильній у своєму бутті нації. Якщо у творчості Шевченка йдеться про оскоплення російського імперіаліста (“москаля”), а загалом імперської Росії на основі пошуку власного коду, то у творчості англійського романтика Байрона — про оскоплення імперської

¹² Див. про це докладніше: *Зборовська Н.* Код української літератури. – С. 59-64.

¹³ *Ленін В.* Партійна організація і партійна література // *Ленін В.* Збірник творів. – К., 1975. – С. 60.

Англії, що робить його вигнанцем і громадянином світу, який прагне прищепити ідею свободи підневільним народам. Тому у своїй едиповій боротьбі проти імперської Англії, оскоплюючи консервативну батьківську модель світу, він стає поетом Європи, що виражає “космополітичну світову скорботу”¹⁴, пов’язану з демонічним потягом до вбивства авторитарного Бога-Отця. На цій основі в його творчості буде осміяна загальноєвропейська батьківська тиранія, імперіалісти Європи, а в поемі “Бронзовий вік” особливо відстанеться російському імператору Олександру I, який “Свободу нищить силами всіма, / Щоб нації не вийшли з-під ярма”.

Якщо “світовій скорботі, туманній меланхолії Байрона”, яка несла в собі непросвітлену любов до матері й вітчизни, можна протиставити просвітлену батьківську “національну печаль Шевченка”¹⁵, то на матеріалі російської літератури можна простежити цікавий фактор імперсько-російського розв’язання кастраційного романтичного комплексу (творчість О.Пушкіна та його оточення). Адже Пушкін “думав про самодержавство як велике благо, послане російським людям Богом”¹⁶. Оскільки російсько-імперський романтизм, що оскоплює колоніальні нації, постає як перетлумачення антиімперського байронізму, то Леся Українка, прочитавши “Каїна” Байрона й порівнюючи російську романтичну течію з англійською, дійшла закономірного висновку: “І якими тепер мені мізерними здаються усі “москвичи в Гарольдовом плаще”! Ні, з Байрона красти не можна, ним треба бути”¹⁷.

Ознаки зрілої літератури, як слушно зазначає М.Епштейн, — це *психологізм та історизм*¹⁸, які цілісно відображають картину реальності: з одного боку, акцентується заглиблення письменника у внутрішній світ особистості, з другого — проникнення в дух часу. Тобто зрілість літератури передбачає активну фазу реалізму. Але, як правомірно зазначив Д.Чижевський, реалізм у духовній історії слов’янства ще не виконав своєї місії¹⁹.

Модернізм з погляду психоаналізу відображає невротичний або істеричний стан творця, який прагне вийти за межі традиційних художніх систем — романтизму та реалізму. Постмодернізм є поглибленим неврозом, тобто еволюціонує до психозу (божевілля). Тому ідеологічну та естетичну стратегію психозу як шизоїдності (розщепленості психіки) активно використовує епоха постмодернізму. Кризові епохи модернізму та постмодернізму успішно переживає зріла національна література та відповідно зріле національне суспільство, що не можна сказати про літературу з неподоланими колоніальними симптомами.

На сучасному порубіжжі виявився відчутний гальмівний механізм у полі української літератури на основі міфічної свідомості, яка потрапляє в епоху постмодернізму. З погляду цієї свідомості творча особистість прагне належати абсолютизованому зовнішньому — всезагальній єдності, наприклад, народу (Є.Пашковський), або абсолютизованому внутрішньому — своєму душевному світу (Ю.Андрухович). Тобто, коли творча особистість розмикається лише ззовні (модель Шизоїда) або замикається в собі (модель Нарциса), то маємо ситуацію *постмодерної міфічної свідомості*²⁰. Особливості її в українському світі зумовлені “тінями” тоталітарного минулого та ситуацією перехідного суспільства, коли вичерпалася історична ідея, яка живила імперію, і відповідно активізувався пошук метафізичних ідей. Стан історичної вичерпаності активізує бачення потойбічного, т. зв. метафізичну чуттєвість. Але активізація метафізичного зрештою має бути спрямована на відновлення історичності, на її новий цикл. Початок нової історії для українського світу означало би пошуки органічної моделі Держави, яку зможе запропонувати Україна також європейській цивілізації. Тому метафізика Держави може визначити новітні дискурси, породити нову літературну епоху.

¹⁴ Павличко С. Байрон. Нарис життя і творчості // Павличко С. Зарубіжна література: Дослідження та критичні статті. / Передм. Д. Наливайка. — К., 2001. — С. 262.

¹⁵ Там само. — С. 255.

¹⁶ Мадорский А. Сатанинские зигзаги Пушкина. — М., 1998. — С. 239.

¹⁷ Українка Леся. Твори: У 5 т. — К., 1956. — Т.5. — С. 232.

¹⁸ Див.: Эпштейн М. Парадоксы новизны. — М., 1998.

¹⁹ Чижевський Д. Порівняльна історія слов’янських літератур. — К., 2005. — С. 213.

²⁰ Див. про механізм міфічної свідомості: Эпштейн М. Между миром и реальностью // Эпштейн М. Парадоксы новизны. — С. 256-257.

Однак існує велика спокуса піддатися постмодерністській шизоїдності на зразок дискурсу французьких постмодерністів Ж.Делеза і Ф.Гваттарі, які заперечили едіпову особистість, протиставивши їй Анти-Едіпа. Ж.Делез запропонував опозицію до “державної філософії” — “номадичне мислення” в літературі, яке культивуватиме стратегію шизофренії, тобто опозицію центральному порядку, тоталітаризму й державі в цілому. Традиційні соціальні структури (сім’я, держава) Делез і Гваттарі проголосили псевдоструктурами, які руйнують творчу силу суб’єкта. Але звільнення від репресивних механізмів культури як звільнення від невротизації на основі розкутого сексуального бажання — це постмодерністська утопія. Закономірно, що в основі шизоїдного постмодернізму використовується доведена до максимуму романтична психологія з її кастраційним комплексом, спрямованим супроти Бога-Отця.

В українському маргінальному постмодернізмі, що імітує західну філософію, набув потужності садовоангардистський дискурс, згідно з яким енергетика деструктивності постала на основі неусвідомленої загрози німечному “я” (індивідуальній малопотужній маргінальній суб’єктивності). Але, за психоаналізом, чим потужніше реалізується потяг до життя, тим більше з’являється форм його реалізації, а вплив руйнівних факторів слабшає. А чим сильніший тиск на життєві основи (любов, духовність), тим сильнішим виявляє себе потяг до руйнації. “Руйнування — це продукт непрожитого життя”²¹, — слушно стверджує Е.Фромм. Наприклад, кастрація української мужності в “Польових дослідженнях з українського сексу” (1996) Оксани Забужко — це продукт непрожитої любові й непрожитого материнства.

Однак не можна стверджувати, що на Заході хороший постмодернізм, а в Україні поганий. Варто розпочати розмову про те, що існує свідомий імперський постмодернізм, спрямований на руйнування національного коду (невизначена, багатовекторна українська політика — це яскравий приклад політичного постмодернізму, який посилює імперіалізм), і є свідомі європейські постмодернізми, спрямовані на збереження національних кодів, і є наївний постмодернізм, ні на що не спрямований, тотально анархічний, який виявляє потенційний колоніальний симптом в українській літературі. Від цього анархічного дискурсу може постати оновлена колоніальна реальність. Як це сталося після українських 20-х, коли на зміну “розстріляному відродженню” прийшов сталінський соцреалізм. Коли несвідомий національний суб’єкт потрапляє в ситуацію постмодернізму, він стає несвідомим об’єктом імперських сил. Психоаналітичне тлумачення імперського постмодернізму як ідеологічної стратегії шизоїдності виявляє в ньому ненаситне бажання, спрямоване на спустошення національних моделей світу, що своєю чергою наснажує імперіалізм. Українське вісімдесятиництво, яке нині починає осмислюватися в українському літературознавстві, у світлі психоаналізу виявляє у своїх текстах характерну колоніальну симптоматику: маргінальний письменник пропонує у своїй “еволюції” самоспустошуючі проекти. Так, бубабісти відобразили театралізацію як колоніальний симптом, а отже, і переродження тоталітарного суспільства на “суспільство спектаклю”, за словами Т.Гундорової, тобто суспільство, “де все купується, рекламується і продається, а отже, є суцільною виставою”²². Театралізований письменник (блазень), ставши несвідомим об’єктом потужних імперських маніпуляцій, врешті позначає національного суб’єкта без суб’єктивності.

У глибині світової “постмодерністської забави” відбувається активний процес самопізнання, що має проявити психічні механізми виживання національного суб’єкта в новітній духовно-психологічній війні з імперськими моделями світовлаштування. Віднайдення цих механізмів сприятиме розвитку європейської цивілізації в цілому. Імперська глобалізація світу актуалізує розвиток національного психоаналізу, проблематику психоісторичної компаративістики. Це надасть нового дихання не лише національному літературознавству, а й національному державотворенню у III тисячолітті, коли демократія на основі імітаційних моделей вичерпує себе, активізуючи розбудову аристократичного проекту в літературі, який відобразить потребу створення аристократичних структур у демократичному суспільстві.

²¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994. – С. 229.

²² Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. – К., 2005. – С. 209.